

Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету

Сорочан С. Б. Імпортні світильники як джерело вивчення торговельних зв'язків Херсонеса із Східним Середземномор'ям у I – III ст. н.е. // Вісник Харківського університету. – 1978. – № 167: Історія. – Вип. 10. – Харків: Видавниче об'єднання „Вища школа”, видавництво при Харківському державному університету, 1978. – С. 43 – 49.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

13. Кастанаян Е. Г. Археологическая разведка на городище Парфедий — МИА СССР, № 85, М., 1958.
14. Книпович Т. Н., Славин Л. М. Раскопки юго-западной части Тиритаки.—МИА СССР, № 4, М., 1941.
15. Зеест И. Б. Раскопки Гермонассы.— КС ИИМК, вып. 58, М., 1955.
16. Кругликова И. Т., Цветаева Г. А. Раскопки в Анапе.— КСИА, вып. 95, М., 1963.
17. Кругликова И. Т. Раскопки Горгиппии.— КСИА, вып. 108, М., 1966.
18. Сокольский Н. И. Раскопки в Кепях в 1959 г. —КСИА, вып. 86, М., 1961.
19. Сокольский Н. И. Исследования северо-западной части Таманского полуострова. — АО 1966. М., 1967.
20. Марченко И. Д. Раскопки здания II в. до н. э. в Пантикапее в 1963—1965 гг.—КСИА, вып. 109, М., 1960.
21. Блаватский В. Д. Керченская экспедиция (1948). Вест. АН СССР, 1949, № 5.

С. Б. СОРОЧАН

ІМПОРТНІ СВІТИЛЬНИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ХЕРСОНЕСА ІЗ СХІДНИМ СЕРЕДЗЕМНОМОР'ЯМ У І—ІІІ СТ. Н. Е.

Вивчення питань, пов'язаних з торгівлею античного Херсонеса, становить великий інтерес для дослідників. Зовнішні торговельні відносини були невід'ємною частиною економічного життя міста протягом усього періоду його існування. Найтісніші зв'язки Херсонес мав із Східним Середземномор'ям і Малою Азією. Завдання дослідника — встановити ступінь інтенсивності цих зв'язків, категорії імпортованих товарів. Відомо, що серед предметів, які ввозилися до Херсонеса, знаходилися і глиняні світильники, котрі, завдяки ряду своїх зовнішніх особливостей, можуть бути надійним матеріалом для датування. Вперше на світильники, як джерело вивчення історії торгівлі, звернув увагу В. І. Кадеєв [див.: 7, с. 159; 130 с.]. Він, зокрема, встановив належність деяких херсонеських світильників І—ІІ ст. до виробництва великих східно-середземноморських центрів: Ефеса, острова Самоса, Кніда, Пергама [див.: 7, с. 159—162]. Мета нашої роботи — продовжити дослідження зв'язків Херсонеса з названими центрами, уточнити датування світильників з залученням нових матеріалів, а також з'ясувати ступінь інтенсивності їх імпорту протягом трьох перших століть нової ери.

Серед імпортних світильників виділяються насамперед ефеські (їх найбільша кількість) [див.: 20, с. 5—6; 7, с. 161; 10, с. 137].

У першій половині I ст. н. е. імпорт ефеських світильників до Херсонеса був представлений великими виробами з довгим ріжком, прикрашеним волотами [ДХМ, інв. № 35272]. Одночасно ввозилися такі ж великі світильники з вузьким коротким каналом до ріжка [ДХМ, інв. № 5104]. Виступи з обох сторін тулова вказаних світильників мають вигляд хвоста ластівки. Вони ще не перетворилися на прості дугоподібні лінії. Такі

світильники датуються першою — другою чвертю I ст. н. е. [див.: 4, с. 54—55, № 44].

У другій — третій чверті Ефес активно торгував з Херсоном, експортуючи сюди світильники з напівволютами, прикрашені на плечах рельєфом у вигляді виноградної лози [ДХМ, інв. № 1636] або листя оливи [ДХМ, інв. № 9/36789]. На щитку одного з них дуже стертий рельєф зображує, очевидно, Діоскурів [ДХМ, інв. № 2863/12].

З середини I ст. в херсонському імпорті домінують ефеські світильники діаметром 7—8 см, у яких невеликий округлений ріжок, відділений від плеч горизонтальною лінією. У деяких з них щиток прикрашений зображенням гладіатора, а плечі — овами [ДХМ, інв. № 1539],¹ в інших декоровані тільки плечі, котрі біля рожка мають дві-три крапки або горбки [ДХМ, інв. № 16463, 31822, 11/36569, 1598/13]. Усі ці світильники датуються другою половиною I ст. [див.: 19, с. 61, табл. 37; с. 62, табл. 38, № 333].

У кінці I — на початку II ст. н. е. місто не припиняло торгових зв'язків з районом Ефесу, звідки надходили світильники з серцеподібним ріжком [див.: 19, с. 64, табл. 34, № 350, 355]. Уперше з херсонського матеріалу їх виділив В. І. Кадеєв [див.: 7, с. 161]. Ця група світильників особливо численна. Їх плечі гладенькі або прикрашені рельєфами, листям оливи, а на щитку — відбитками різних зображень, зокрема: морської раковини [ДХМ, інв. № 1247], чотирипелюсткової розетки [ДХМ, інв. № 3065/10], бога Мена, [ДХМ, інв. № 3986/09], Ерота, що грає на лірі або кіфарі [ДХМ, б. п.] та інші [ДХМ, інв. № 8530]. На дні згаданих світильників інколи зустрічаються штампи ефеських гончарних майстерень у вигляді зображень правої ступні [ДХМ, інв. № 2670/12, б. п.] або грецької літери «в» [ДХМ, інв. № 1662]. Світильник з цією сигнатурою В. І. Кадеєв відносить до самоських виробів II ст. і не згадує про наявність штампів [див.: 7, с. 161, рис. 3]. Особливості ж техніки виконання даного світильника безсумнівно свідчать про належність його до ефеського кола.

Розглядаючи ряд фрагментів, можна зробити висновок, що Ефес експортував тоді світильники, аналогічні попереднім, але значно більших розмірів [ДХМ, інв. № 29/36532, 36716, 60/36536, 38/35940]. Можливо, що частина уламків належить світильникам тільки I ст. н. е.

Крім ефеських, до Херсонеса першої половини I ст. надходили світильники із гончарних майстерень Кніда. Виготовлені вони в більшості випадків із щільної жовтувато-сірої глини з червонувато-коричневим лаком, який має інколи матовий відтінок.

¹ В. І. Кадеєв називає цей світильник разом з самоськими виробами [див.: 7, с. 161, рис. 1]. Однак ледь помітний прошарок білого ангобу під шаром лаку на світильнику не залишає сумніву щодо ефеського походження його.

Враховуючи ці особливості, можна вважати кнідським світильник, прикрашений чотирнадцятипелюстковою розеткою з двома подовженими різжками, що мають волоти [див.: 10, с. 48, 9; 3, с. 40, табл. XXIII, № 221]. Такі світильники з виступами в вигляді кінських голівок або голівок грифонів з боків великого вулова і ручками-наставками у вигляді рельєфного листка особливо типові для першої половини I ст. н. е., хоча зустрічаються і у другій половині століття [див.: 18, с. 60, рис. 92, № 184]. Херес відносить їх до другої — третьої чверті I ст. [див.: 19, с. 14—15, табл. 4, № 14—15]. Очевидно прототипом цих світильників є вироби кампанського виготовлення, датовані М. Бернард першим — п'ятим десятиріччями I ст. н. е. [див.: 17, с. 161—162, табл. № 231].

Знахідки світильників з написаною від руки сигнатурою ROMANESIS на денці свідчать про ввіз до Херсонеса продукції великої кнідської майстерні, що мала, можливо, філіал у Мілеті і вела широку торгівлю [див.: 16, с. 24; 28, с. 4]. Час її існування не визначено. Два херсонеські екземпляри з такою сигнатурою В. І. Кандеев датує, в цілому, I ст. н. е. [див.: 7, с. 159]. Вони відрізняються коротким трикутним різком, який майже дорівнює ширині волот, і зображенням на щитку десятипелюсткової розетки [див.: 3, с. 33, табл. XIV, № 159], або виноградної лози [див.: 3, с. 35, табл. XV, № 171; 20, табл. 5, № 105].

Форма різка і плечей свідчить, що світильник, прикрашений розеткою, більш ранній, ніж інший екземпляр, бо його можна віднести до другої чверті — середини I ст. н. е. Другий зразок, з зображенням виноградної лози, був виготовлений пізніше, але не виходить за межі початку останньої чверті століття, коли виробництво світильників даного типу перебувало в завершальній стадії.

Очевидно, у кінці другої-третьої чверті I ст. до Херсонеса був експортований гладенький світильник з округлим різком, що трохи звужується в шийці. Якість лаку і штамп на денці у вигляді босої правої ступні з колом нагадують покриття і аналогічні мітки певних варіантів кнідських виробів другої половини I ст. [див.: 20, с. 4]. З опису видно, що схожий світильник було знайдено в 1907 р. в одній із поховальних урн херсонеського некрополя [див.: 12, с. 87, № 2419]. Світильники такої ж форми і з такою ж міткою виготовлялись на Сході [див.: 17, с. 167, табл. L № 255]. Зокрема у Кнідській майстерні ROMANESIS [див.: 17, с. 167; 21, с. 19, табл. II, в].

У 1903 р. в насипу некрополя було знайдено світильник, помічений на денці сигнатурою AMMO/NIOY/O [див.: 10, с. 107, рис. 49; 3, с. 49, табл. XXXIV, № 326]. Даний світильник нагадує продукцію майстерні ROMANESIS [див.: 20, с. 5, табл. 5, № 129, 130] і, судячи по техніці виконання, теж відноситься до виробів кнідського імпорту другої половини I ст. н. е.

Можливо, що в II ст. через Херсонес на периферійну територію південно-західного Криму поширювався кнідський посуд з рельєфним зображенням античних божеств [див.: 1, с. 16, 20, с. 63—64, рис. 27], однак ввіз світильників тоді припиняється.

У першій-другій чверті I ст. Херсонес підтримував торговельні зв'язки з островом Самосом, звідки у місто потрапляв червонолакований посуд, що мав літери або фігурні клейма [див. 8, с. 134]. Складовою частиною цього імпорту були світильники, за якістю глини і облицюванням дуже схожі на посуд самоського виробництва. Світильники самоського кола мають діаметр 7 см і особливі ріжки трьох видів. Подовжені ріжки з волютами належать світильникам [ДХМ, інв. № 1019], котрі мають невеликі розміри і орнамент із ов, зовсім не характерний для ранніх виробів. Тому їх не можна датувати раніше, ніж серединою I ст.

Гладенькі прості світильники з невеликим округлим ріжком [ДХМ, інв. № 15956], очевидно, виготовлені, а значить, і імпортовані у другій-третьій чверті століття, можливо, в 40-х — на початку 50-х років I ст., коли такий стиль був особливо поширеним. На одному з них помітне клеймо у вигляді правої ступні — характерний штамп посуду, що ввозився до Херсонеса з другої третини I ст. і до початку II ст. н. е. [див.: 8, с. 135, рис. 19].

Наприкінці I ст. до міста ще надходили поряд з посудом і самоські світильники, плечі яких все частіше покривались декором [див.: 17, с. 166], а щиток інколи мав зображення гладіатора, що йде вправо [ДХМ, інв. № 3284/11], корови [ДХМ, інв. № 23466] або чаплі [ДХМ, інв. № 3251/11]. Інколи щиток залишається гладеньким [ДХМ, інв. № 33379]. Серед цього імпорту відомі світильники з сигнатурою у вигляді ідентично відтиснутих літер «А» і «Т», які мають ріжки неоднакової форми і різний декор. Так, у світильника з сигнатурою «А» простий округлий ріжок, а на щитку — зображення хлопчика у фрігійському ковпаку [ДХМ, інв. № 4128/09]. Світильник же з сигнатурою «Т» має серцеподібний ріжок; на щитку — зображення бика [ДХМ, інв. № 958; див. 7, с. 161, рис. 2, 1]. Але обидва світильники можна віднести до кінця I—початку II ст. н. е. Вони, мабуть, є виробами однієї або двох, що співробітничали, майстерень, продукція яких вивозилась до Херсонеса.

Експорт самоських світильників у Херсонес не припинявся і на початку II ст. н. е. Він представлений екземплярами з серцеподібним ріжком [ДХМ, інв. № 1523, 2881 (10, 2865) 12]. На щитку одних світильників — зображення чоловіка, що держить за роги козла або барана, а на плечах — рельєфні круги з горбком в центрі, які імітують заклепки бронзових виробів [ДХМ, інв. № 1523]; інші прикрашені трьома рядами рельєфних крапок [ДХМ, інв. № 2865/12]. Останній стиль орнаментации плечей існував тривалий час від еліністичного періоду до IV—V ст. н. е.

Основна ж маса світильників з таким декором припадає на I ст. або на першу половину II ст. [див.: 17, с. 171, рис. 51].

Нарешті, самоський світильник був знайдений в одній з могил разом з екземпляром, що мав уже згадану сигнатуру «Т» [див.: 13, арк. 32, № 2864]. Це теж свідчить про час його імпорту до Херсонеса — кінець I — початок II ст. н. е.

У I ст. Херсонес одержував також продукцію пергамського кола у вигляді червонолакових чашок, кубків [див.: 8, с. 132] і світильників. Останні за якістю глини і лаку нагадують пергамську червонолакову кераміку. Особливою їх ознакою є темні плями оранжево-червоного покриття із світлими місцями навколо затьоків. Світильники ж пергамського кола, як правило, невеликі, діаметром близько 7 см, виготовлені акуратно, з легким перепком світлих рожево-коричневих тонів. Їх ввозили до міста, починаючи з другої половини I ст. н. е. Представлені вони простими гладенькими світильниками одного типу з округлим ріжком, відділеним від плечей врізною лінією [ДХМ, інв. № 8484]. Їх імпорт не був інтенсивним. У відповідності з загальною тенденцією ріжок згаданих світильників поступово просувався в глибину плечей [ДХМ, інв. № 8896/2] і до кінця I ст. н. е. перетворився у серцеподібний [ДХМ, інв. № 19015]. Інколи він має нечіткі контури, а ручка набирає вигляду наліпної петлі в трьох валиків [ДХМ, інв. № 1480].¹ Враховуючи округлу форму тулова такого світильника і тенденцію щитка до зменшення, цей зразок слід датувати II ст., хоча його знайдено в засипу могили, що містила асарій 51—54 рр. н. е. [див.: 2, с. 24, табл. II, 6—19]. Денце світильника плоске, без клейма, хоча відомо, що пергамські майстерні використовували для своїх світильників штамп у вигляді босої правої ступні [ДХМ, інв. № 8468].

Знахідки комеморативних медальйонів [див.: 15, с. 18] і червонолакових блюд свідчать про торгівлю з районом Пергама в II ст. н. е. Очевидно, світильники пергамського кола імпортувалися тоді Херсонесом. На це вказує і форма ріжка великого червонолакового світильника (діаметр 9,5 см) з насічками на плечах і зображенням на щитку [ДХМ, інв. № 1517; див. 3, с. 14, 53, табл. XXXIX, № 393; 7, с. 126]. Світильники цього типу добре відомі не тільки в Херсонесі, а й у Танаїсі [див.: 9, с. 72], Мірмекії [див.: 4, с. 159, рис. 42, 3], Томах [див.: 18, с. 72, рис. 108]. Один з таких екземплярів було знайдено в Херсонеському склепі разом з античними світильниками III — початку IV ст. і монетами того часу [див.: 11, арк. 30—32, склеп № 2158; 14, с. 10, 12, рис. 11].

Загальний аналіз і статистичне співвідношення знахідок із розглянутих центрів дає уявлення про інтенсивність і тривалість імпорту світильників до Херсонеса.

¹ Ручку цього світильника загубили, але його описання є у роботі В. І. Кадеєва [див.: 7, с. 162, рис. 4].

Період	Кількість світильників за місцем виготовлення			
	Ефес	Самос	Кнід	Пергам
I ст. н. е.				
перша половина	5	3	2	—
друга половина	6	4	3	3
Кінець I —початок				
II ст. н. е.	5	2	—	1
II ст. н. е.	5	3	—	1
I—III ст. н. е.	7	—	—	—
III ст. н. е.	—	—	—	1

Про торгівлю з районом Ефеса, починаючи з першої чверті I ст. н. е. свідчать знахідки ефеських монет [див.: 86, с. 50] і світильників кількох типів. Беручи до уваги кількісне співвідношення знахідок, можна вважати, що торговельні зв'язки особливо поживалися в кінці I ст. н. е. З другої чверті цього століття аж до його кінця торговим партнером Херсонеса був Кнід. Майстерні Кніда, в тому числі і найбільша з них — ROMANESIS, постачали світильники різноманітних типів. Особливе поживання кнідської торгівлі з Херсонесом спостерігалось у другій половині I ст.

Кілька типів світильників експортували в другій чверті I та на початку II ст. гончарні майстерні Самоса, які виготовляли і червонолаковий посуд з клеймами. Поживання торгівлі з Самосом, як і з Ефесом, відноситься до другої половини I ст.

Імпорт виробів пергамського кола характерний для пізнішого часу, зокрема для другої половини I ст. н. е. Але світильники цього періоду не відрізнялися різноманітністю типів.

Таким чином, економічні зв'язки Херсонеса з названими центрами найбільш плідно розвивалися у другій половині I ст. н. е. Важливо, що торгівля переважно із східно-середземноморськими областями у цей час була властива й іншим містам Північного Причорномор'я [див.: 14, с. 199]. Експорт ефеських, самоських і пергамських світильників тривав і в II ст. н. е. Найінтенсивніше Херсонес ввозив продукцію ефеських майстерень. Самоський імпорт у II ст. н. е. був найстійкішим, і його обсяг майже не зазнавав змін. Дещо скорочується ввіз продукції пергамського кола, однак світильники пергамських майстерень надходили до міста і в III ст. Ефеських же і самоських світильників цього періоду в Херсонесі поки що не виявлено.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Анохин В. А. Кувшин с рельефными изображениями Асклепия и Гигиен.— КСИА, вып. 8, 1959, с. 152—168.
2. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса I—III вв. н. э.— В кн.: Нумизматика и эпиграфика. Вып. IV. М., «Наука», 1963, с. 3—79.

3. Вальдгауэр О. Ф. Античные глиняные светильники. Императорский Эрмитаж. СПб., 1914. 68 с.
4. Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1937—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 135—220.
5. Гилевич А. М. Бронзовый медальон из Ассоса. — «Сообщения Херсонесского музея», 1963, вып. III, с. 17—23.
6. Гилевич А. М. Античные монеты из раскопок Херсонеса Таврического. В кн.: Нумизматика и сфрагистика. Вып. 3, М., «Наука», 1968, с. 3—61.
7. Кадеев В. И. Импортные светильники I—IV вв. из Херсонеса.— СА, № 3, 1969, с. 159—169.
8. Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. Изд-во Харьк. ун-та, 1970. 163 с.
9. Книпович Т. Н., Танаис. М.—Л. Изд-во АН СССР 1949. 176 с.
10. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1963 году. ИАК, вып. 16. СПб., 1905, 37—113.
11. Косцюшко-Валюжинич К. К. Раскопки некрополя в 1907 году.— Архив ДХМ, спр. № 16.
12. Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г.— ИАК, вып. 42. СПб., 1911, с. 1—91.
13. Лепер Р. Х. Опись находок из раскопок 1912 г.— Архив ДХМ. спр. № 105—106.
14. Цветаева Г. А. К вопросу о торговых связях Пантикапея.— МИА, 1957, № 56, с. 67, 139.
15. Шульц П. Н. Тавро-скифская экспедиция.— КС ИИМК, 1949, вып. XXVII, с. 56—66.
16. Bailey D. M. Greek and Roman Pottery Lamps. Published by the Trustees of the British Museum. London, 1963. 32 s.
17. Bernhard M. L. Lampki starozytne. Warszawa, 1955. 384 s.
18. Iconomu C. Opaite greco-romane. Muzeue Regional be Arheologie Dobrogea. Bucuresti, 1967. 147 s.
19. Heres G. Die Römischen Bildlampen der Berliner Antiken-Sammlung. Berlin, 1972. 112 s.
20. Perlzweig J. Lamps of the Roman Period. «Athenian Agora», v. VII. Princeton, 1961. 240 s.

Б. П. ЗАЙЦЕВ, канд. іст. наук

ЗНАЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕМБЛЕМАТИКИ ДЛЯ ДАТУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Однією з важливих сторін джерелознавства є наукова критика, завдання якої полягають у вивченні всіх питань, зв'язаних з походженням джерела, його змістом. Неабияке значення при цьому відіграє встановлення часу виникнення пам'ятки, без чого вона вважається непридатною для дослідження.

Для датування джерел наука використовує різноманітні методи, в першу чергу, вироблені історичною хронологією. Однак в окремих випадках для визначення і уточнення дат мають значення зовнішні ознаки пам'ятників минулого: палеографічні дані, писальний матеріал, чорнило, штампи, печатки та ін. У зв'язку з цим, одним з важливих питань вивчення джерел радянського періоду є питання про емблематику, як спеціальну історичну дисципліну. На жаль, в галузі використання радянських емблем, як засобів зовнішньої критики джерел і, зокрема, як